

تحلیل نقش هیدروژئومورفولوژی^۱ در شکل‌گیری، توسعه و ساختار فضایی شهر گله‌دار

فرضعلی سالاری سردری^۲

مهدی نوری^۳

چکیده

با محیط طبیعی پیرامون^۱ شده است. براین اساس، با توجه به هسته‌های مختلف شهر در دوره‌های زمانی و انفصال هسته‌ها و همچنین توسعه پراکنده شهر، تأثیر مستقیم رودخانه‌های موقت شهری در شکل‌گیری، توسعه و ساختار فضایی شهر گله‌دار نمایان است.

کلید واژگان

خلیج فارس؛ هیدروژئومورفولوژی؛ رودخانه‌های شهری؛ توسعه فیزیکی؛ شهر گله‌دار؛ توسعه پایدار شهری.

مقدمه

ساختار نظام استقرار سکونتگاهها، ضمن تأثیرپذیری از بنیانهای انسانی، در ارتباط با بنیانهای طبیعی شکل گرفته است (یمانی و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۹). در طی تاریخ، بشر همواره در ارتباط و جدال با محیط طبیعی بوده و بنابراین در حیات شهرها از ابتدا یک رابطه متقابل، بین انسان و محیط وجود داشته و محیط، بعنوان پدیده‌یی تعیین‌کننده عمل کرده است (مَشنا^۴، ۲۰۰۳: ۵-۴). یکی از کانونهای عمده مطالعات روابط انسان و محیط، پرداختن به توسعه شهری و ارتباط و تأثیرات آن با محیط طبیعی (ارتباط محیط فیزیکی- طبیعی با محیطهای انسان‌ساخت و تأثیرات آن بر روی فعالیت‌های انسانی)، در زمینه ژئومورفولوژی و هیدرولوژی شهری است.

شکل‌گیری، تداوم، حیات و تغییرات ظاهری بافت شهری و رشد و توسعه آن، متأثر از مجموعه‌یی از عوامل و نیروهای طبیعی؛ سیاسی؛ اقتصادی؛ اجتماعی؛ فرهنگی و تکنولوژی است. شناخت وضع موجود و مشکلات فعلی شهر و پیش‌بینی تغییرات آتی آن، در گرو شناخت این عوامل، نیروها و مکانیزم عمل آنهاست. پژوهش حاضر با هدف شناسایی نقش و تأثیر هیدروژئومورفولوژی رودخانه‌های موقت شهری و فرآیندهای آن در شکل‌گیری، توسعه و ساختار فضایی شهر گله‌دار (در راستای بهبود و ساماندهی فضایی، کالبدی و ساختاری شهر) صورت گرفته است. در این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، مبتنی بر مطالعات تاریخی؛ کتابخانه‌یی؛ اسنادی و بازدیدهای مکرر میدانی، به بررسی نقش هیدروژئومورفولوژی، در توسعه پایدار شهر و رفع تنگناهای توسعه شهر گله‌دار پرداخته شده است. یافته‌های پژوهش، با در نظر گرفتن انطباق بین شبکه مسیل و حوضه آبخیز مصنوعی درون شهر با خطوط شبکه ارتباطی (خیابانها و کوچه‌ها) که معابر اصلی و فرعی شهر هستند، بیانگر هم‌جهتی شیب عمومی و حرکت آبهای سطحی با ساختار شبکه معابر شهر، بطرف شمال شهر گله‌دار (شیب از جنوب شهر بسمت شمال کاهش مییابد) است که موجب «نظمی هدفمند در کالبد و ساختار بافت شهر در ارتباط

۱. آبریخت شناسی زمین، شناخت اشکال آب در سطح زمین.

۲. کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه پیام نور استان فارس (واحد گله‌دار).

۳. کارشناس ارشد جغرافیای طبیعی، دانشگاه پیام نور استان فارس (واحد گله‌دار).

تمدنهای بشری تا حدود زیادی به این مقوله مربوط بوده است (رنجبر و رشیدزاده، ۱۳۹۰: ۲۷). شهرها، زمینهای وسیع و گسترده‌یی را بخود اختصاص میدهند که این زمینها از ترکیب واحدهای مختلف توپوگرافی و ژئومورفولوژیکی تشکیل شده‌اند؛ همچنان که مکان‌یابی اولیه شهرها، تحت تأثیر واحدها (دشت؛ جلگه؛ کوه و...) و فرایندهای ژئومورفولوژیک است، به‌یقین گسترش و توسعه شهرها نیز باعث برخورد آنها با عناصر و واحدهای گوناگون ژئومورفولوژی خواهد شد. علاوه‌برین ویژگیهای ژئومورفولوژیک یک مکان جغرافیایی نه تنها بر پراکندگی یا تجمیع فعالیت‌های انسانی مؤثر است؛ بلکه عاملی تأثیرگذار بر شکل و سیمای فیزیکی ساخت فضایی شهر نیز بشمار می‌آیند. به‌همین دلیل برنامه‌ریزی عمرانی که برای توسعه مکانهای سکونتی روستایی و شهری صورت می‌گیرد، بدون توجه به عوامل مورد نظر و شناخت قابلیت‌های محیط طبیعی، درعمل موفقیت‌آمیز نخواهد بود؛ زیرا این عناصر گاهی، بعنوان عوامل منفی و خطرناک، مکان جغرافیایی را برای توسعه، مخاطره‌آمیز و پرهزینه کرده و گاهی ظرفیتهای مثبتی را، جهت توسعه و گسترش شهرها ارائه میدهند.

یکی از معیارها و شاخصهای مهم توسعه پایدار شهری^۳، توسعه سنجیده شهرها بوده که متکی بر محورهای توسعه شهری (ویژگیها) است. در مطالعه فیزیکی شهرها، شرایط ژئومورفولوژیک؛ زمین‌شناسی؛ توپوگرافی؛ آب؛ هواشناسی و غیره و نیز ارتباط و تأثیر متقابل این پدیده‌ها بر یکدیگر بررسی میشوند (شایان و همکاران، ۱۳۸۸: ۳۲).

در چند دهه اخیر، رعایت عوامل محیطی در توسعه شهر، توجه بیشتری را بخود معطوف داشته و این مسئله، بعنوان یکی از پایه‌های اساسی، برای توسعه مناسب شهرها معرفی میشود. در این مورد، رعایت عوامل طبیعی و انطباق توسعه شهرها با آن از اقدامات اساسی، برای مقابله با حوادث طبیعی و حتی ممانعت از مخاطرات طبیعی، مانند سیل؛ زلزله؛ آلوده‌شدن آبهای زیرزمینی؛ کمبود آب و ... محسوب میشود (عزیزپور، ۱۳۷۵: ۲۷).

محل استقرار سکونتگاههای انسانی، تحت تأثیر عوامل محیطی، بویژه توپوگرافی و مورفولوژی زمین است که سکونتگاهها، بر مبنای آن (محیط و وضعیت)، شکل گرفته و باعث مکان‌گزینی کاربری اراضی شهری با مورفولوژی خاص در آن شده است.

شهر، محل تجسم و تبلور فضایی، ایفای نقشهای اساسی انسان در محیط جغرافیایی است که به تناسب امکانات و استعدادها، شکل و توسعه می‌پذیرد. شهرنشینی و توسعه شهری، یکی از عمیقترین جنبه‌های تمدن جدید است که از عوامل مهم و اصلی تغییر محیط بشمار می‌آید (کیسر^۱، ۱۹۹۸: ۲).

نظریه «هیدرولیک» یا مبنای محیط‌گرایی در پیدایش شهر (شکوئی، ۱۳۷۸: ۱۴۱) و نظریه «ساخت طبیعی شهر» (ویژگیهای جغرافیای شهر) (همان: ۵۲۹) از مهمترین نظریه‌ها، در ارتباط با شکل‌گیری و ساخت شهر بشمار می‌آیند. دیدگاه جغرافیا و بوم‌شناسی انسان، تأثیرات انسان بر محیط طبیعی و تأثیرات محیط بر رفتار و فعالیت‌های انسانی، در یک کلیت منسجم، همواره از شالوده‌های اساسی جغرافیاست (شکوئی، ۱۳۸۶: ۲۲۵) که در واقع تحلیل بوم‌شناسی شهری، یکی از محورهای این نظریه است.

موقع مطلق (تأثیرپذیری شهر از محیط طبیعی پیرامون) در گذشته بیش از امروز در سرنوشت شهرها مؤثر بوده است (شکوئی، ۱۳۸۷: ۷۱)؛ بطوری که از سال ۱۹۶۰م. به بعد برنامه‌ریزان شهری متوجه شدند که محیط طبیعی، سازمان پیچیده‌یی از فرایندهای مختلف با قوانین مخصوص بخود است و برهم خوردن این تعادل، خطراتی را در زمینه ادامه حیات بشر، بدنبال خواهد داشت (هبرت^۲، ۱۹۸۲: ۲۸۹).

اشکال و فرایندهای ژئومورفولوژی، نقش بسیار تعیین‌کننده‌یی در برنامه‌ریزی و آمایش سرزمین در نقاط مختلف داشته است؛ بطوری که رشد و شکوفایی بسیاری از

1. Kaiser Edward.
2. Hebert, D.T.

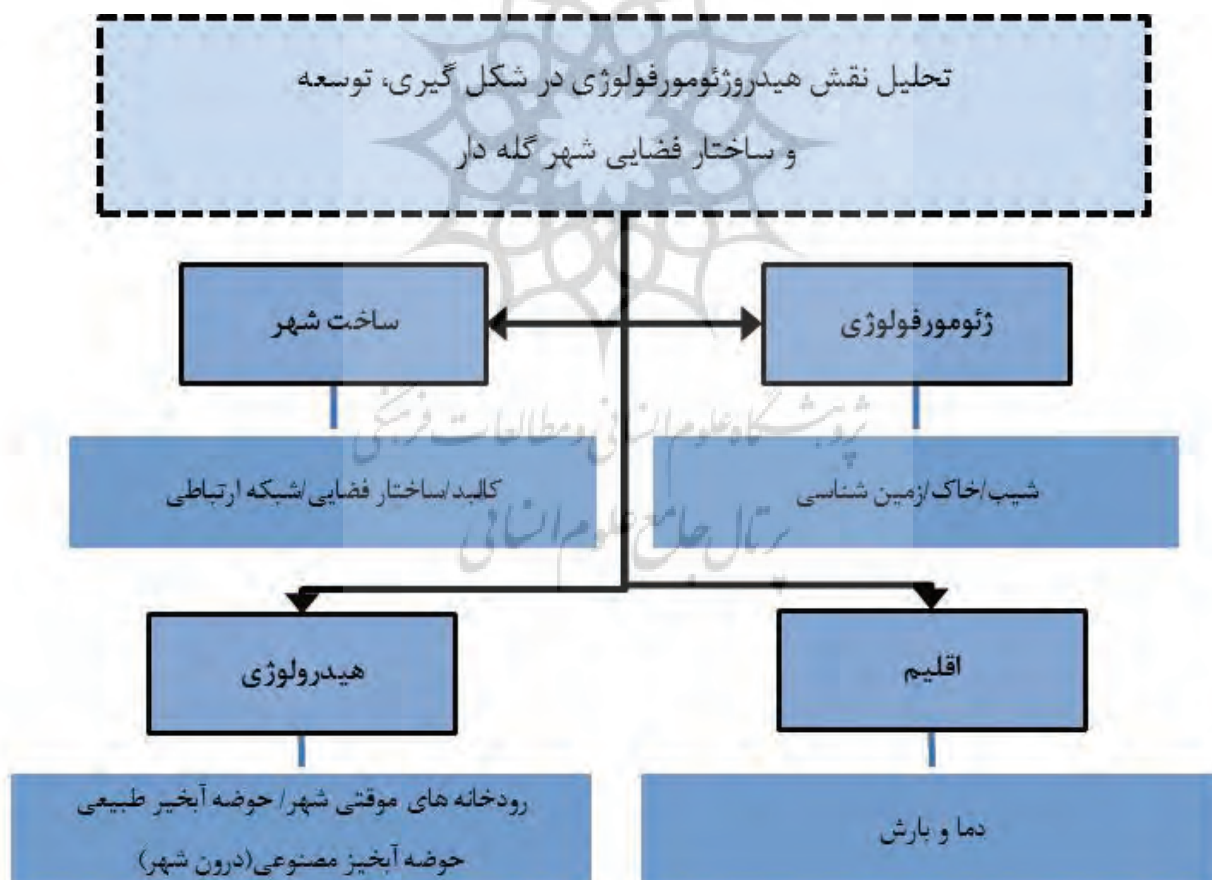
3. Sustainable Development.

تحلیل ویژگیهای محیط و تأثیر ژئومورفولوژی در توسعه شهرها در راستای جلوگیری از بروز مخاطرات، استفاده مناسب از اراضی و امکان (ژئومورفولوژی و توسعه شهری / ژئومورفولوژی و تغییرات کاربری اراضی شهری) و استفاده هرچه بیشتر و بهتر از محیط، در جهت آسایش بیشتر شهروندان ضروری است.

مطالعات کالبدی، به بررسی وضعیت ساخت‌وسازهای شهری و شبکه گذرگاهی، فیزیک و هندسه ساختمانها، ارزیابی نظم شهری ناشی از ساخت‌وسازها، تحلیل و شناسایی بناهای بارزش حفاظتی در ارتباط با محیط طبیعی می‌پردازد. بنابراین در پژوهش حاضر جنبه‌های مختلف توسعه شهری و پدیده‌های مختلف طبیعی و محدودیتهای ناشی از آنها، در رابطه با هیدروژئومورفولوژی رودخانه‌های موقت شهری

رودخانه‌ها، شاه‌رگ حیاتی تمرکز فعالیتهای انسانی، بویژه در مناطق خشک و نیمه خشک بشمار می‌روند (یمانی و فخری، ۱۳۹۱: ۱۵۶). عدم سازگاری محیط طبیعی در توسعه شهرها، میتواند زمینه‌های ایجاد مخاطرات گوناگون طبیعی را فراهم سازد؛ همچنان که «بستر طبیعی»^۱ قادر است در رابطه با عوامل آب و خاک؛ شیب؛ آب و هوا و ... محدودیتهایی را در برابر توسعه فیزیکی شهرها ایجاد کند (شیعه، ۱۳۸۲: ۶۸).

بررسی مشکلات مربوط به انتخاب مکان مناسب برای توسعه شهرها، چگونگی استقرار سکونتگاهها و اثرات توسعه شهر روی «لند فرمها»^۲ (شکل زمین-زمین چهره) و زمینهای اطراف از جمله موضوعات مورد مطالعه در ژئومورفولوژی شهری است (انصاری و همکاران، ۱۳۹۰: ۲). شناسایی و

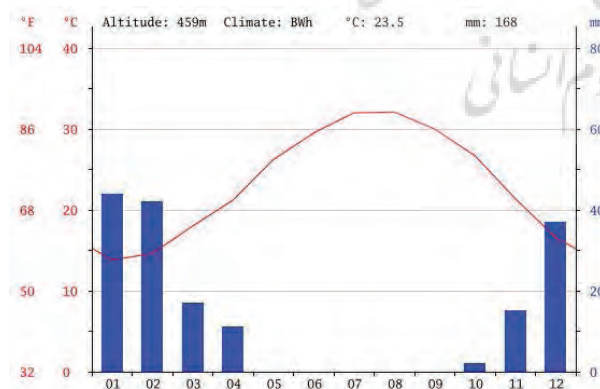
(شکل ۱): عوامل و عناصر مؤثر در نقش هیدروژئومورفولوژی در شکل‌گیری، توسعه و ساختار فضایی شهر گله‌دار (نگارندگان، ۱۳۹۴).

1. Natural bed.
2. Landform.

گرفتند. همچنین از تصاویر ماهواره‌ای^۱، برای مشخص شدن ویژگی‌ها و شناسایی و تطبیق عوارض با روی زمین استفاده شد.

متدولوژی تحقیق بر تحلیل جغرافیایی از سیر تکوینی تاریخی استقرار سکونتگاه انسانی در محدوده مورد مطالعه و توسعه شهر گله‌دار در دوره‌های مختلف و بررسی متغیرهای مؤثر در شکل‌گیری، توسعه و تحولات ساختار فیزیکی-کالبدی (ساختار فضایی) شهر گله‌دار، با تأکید بر ارتباط شهر و طبیعت در برگزیده عوامل اقلیمی، مانند بارش و دما؛ عوامل هیدرولوژی، مانند رودخانه‌های موقت شهر؛ حوضه آبخیز طبیعی و حوضه آبخیز مصنوعی؛ ژئومورفولوژی شیب؛ خاک و زمین‌شناسی است (شکل ۱). این پژوهش میکوشد ویژگی‌های فیزیکی-کالبدی بافت شهری را نه در جهت توصیف شکل شهر؛ بلکه در جهت برنامه‌ریزی و طبقه‌بندی مؤثر بافت و ساختار شهر مورد بررسی و ارزیابی قرار دهد.

موقعیت و خصوصیات جغرافیایی و اقلیمی شهر گله‌دار
شهر گله‌دار^۲، بزرگترین شهر شهرستان «مهر» از توابع استان فارس، در جنوب ایران در عرض جغرافیایی ۲۷ درجه و ۳۹ دقیقه و ۴۷ ثانیه شمالی و طول جغرافیایی ۵۲ درجه و ۳۹ دقیقه و ۲۴ ثانیه شرقی، در ارتفاع ۴۷۵ متری از سطح دریا، در فاصله حدود ۴۷۵ کیلومتری جنوب شیراز واقع شده است (سالاری سردری، ۱۳۹۲: ۸).

(نمودار ۱). شرایط اقلیمی شهر گله‌دار در سال ۱۳۹۳؛ مأخذ: (http://fa.climate_data.org/location/1011028)

۱. نرم‌افزار Google Earth 6.

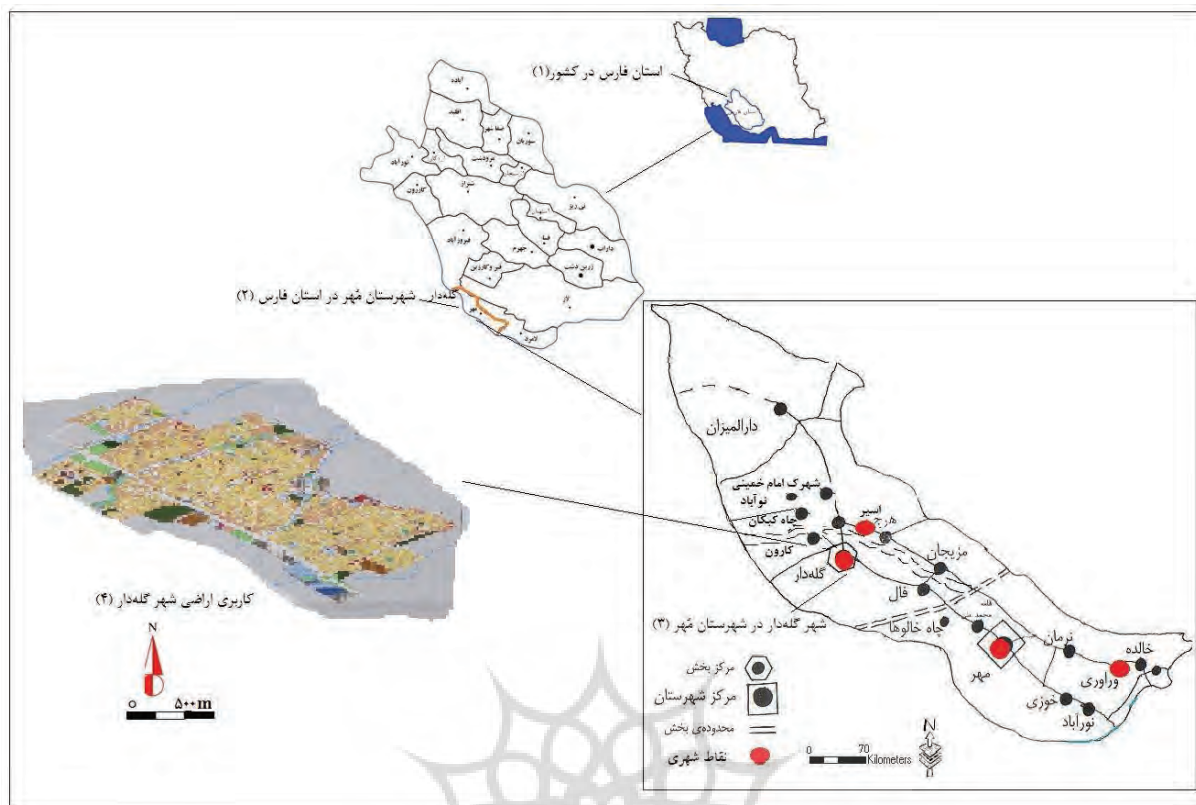
2. Galdar.

و توسعه شهر گله‌دار بررسی و توان محیط طبیعی از نظر گنجایش، برای توسعه فیزیکی مورد بررسی قرار میگیرد.

بررسی سابقه سیل در شهر و منطقه گله‌دار، بیانگر سیلاب شهری در سال ۱۳۷۵ و در منطقه روستای «قلعه» در سحرگاه ۱۳۶۵، نمونه‌یی از سیل‌پذیری منطقه و شهر، ناشی از بارندگی سیلابی (شدید و رگباری) است.

خیابانهای شیب‌دار، کوچه‌ها و گذرگاههای باریک، مشکل دفع آبهای سطحی و فاضلاب خانگی، رشد نامنظم و پراکنده شهر، بدلیل برخورد با رودخانه‌های موقت، بافت شهری مغشوش و ناهمگن، مشکلات خدمات‌رسانی از جمله خصوصیات کلی شهر گله‌دار است. شکل شهر گله‌دار در نیم قرن اخیر با نرخ بی‌سابقه‌یی متحول شده و سیر تحولات کالبدی شکل بافت شهر، بسمت عدم انطباق با محیط طبیعی پیرامون آن گسترش یافته است. نتایج این پژوهش نشان خواهد داد که محیط طبیعی (هیدروژئومورفولوژی)، به چه صورت در روند توسعه فیزیکی شهر گله‌دار مؤثر بوده است؟ شناخت این پدیده‌ها، نشانگر توسعه متناسب یا نامتناسب شهر (کاربری اراضی)، در رابطه با امکانات محیط طبیعی خواهد بود. این تحقیق بدنبال «شناخت عوامل مؤثر بر تغییرات فیزیکی، بمنظور پیش‌بینی روند توسعه شهرگله‌دار در آینده و کنترل و هدایت عوامل تعیین‌کننده آن است».

الگوی تحقیق، بنیادی - کاربردی است که در ابتدا پس از مطالعه متون برنامه‌ریزی شهری و نقش عوامل طبیعی در روند توسعه شهری و تلاش در تلفیق این دو شاخه، رابطه بین فضا، مکان و شرایط موجود در تأمین موانع توسعه شهری مورد بررسی قرار گرفته است. برای انجام پژوهش حاضر، روش «توصیفی - تحلیلی» و «تاریخی»، با بهره‌گیری از مطالعات شناختی؛ اسنادی و کتابخانه‌یی؛ بازدیدهای میدانی و ابزارهای فیزیکی عکسهای هوایی؛ نقشه‌های توپوگرافی ۱:۵۰۰۰۰ و ۱:۲۵۰۰۰۰، مربوط به سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح و نقشه‌های زمین‌شناسی ایران، مربوط به سازمان زمین‌شناسی کشور، در شناسایی عوارض و سازندها مورد استفاده قرار

نقشه (۱). موقعیت شهر گله‌دار در شهرستان مهر و استان فارس (نگارندگان، ۱۳۹۴).

بارشهای رگباری، نامنظم و سیلابی در منطقه (که از مشخصات خاص رژیمهای بارشی در مناطق خشک و نیمه خشک کشور است)، باعث افزایش روند فرسایش و رسوب‌گذاری شده است. وجود آمارهای بارشی، طی چند سال اخیر و نیز بارش ۱۲۰ میلیمتری در طی یک ساعت، در سال ۱۳۶۵ و نیز ۹۰ میلیمتر، در سال ۱۳۷۳ خود گویای این وضعیت است.

شهر گله‌دار، در زون زاگرس چین‌خورده در یک دشت، روی سازندهای بختیاری و گروه فارس و رسوبات حاصل از سازند بختیاری و مجموعه گروه فارس و نیز آهکهای «آسماری» و «پاده» و «گورپی» واقع شده و سنگهای موجود در آن از نظر زمین‌شناسی (سنگهای رسوبی)، سازندهای گروه فارس (آغاچاری و میشان، گچساران)، شامل مارنهای آهکی؛ گچی؛ نمکی و ماسه‌یی و شیل توسعه یافته است.

آب و هوای گله‌دار در تابستان گرم و خشک و در زمستان سرد و خشک (منطقه نیمه بیابانی- جزء اقلیم کویری) است، میانگین سالانه دما در حدود ۲۳/۵ درجه سانتیگراد است. میانگین دمای حداکثر نیز حدود ۳۴ درجه و حداقل ۱۷ درجه سانتیگراد است که نشان از دمای بالا و طبیعت گرم آن دارد. متوسط بارندگی ۱۰ ساله شهر گله‌دار، برابر با ۱۶۸ میلیمتر و همچنین متوسط درجه رطوبت، ۴۲ درصد در سال است (سالاری سردری، ۱۳۹۲: ۸). پربارانترین ماه، ژانویه (دی) با میانگین حدود ۵۴ میلیمتر و کم بارانترین ماه، ژوئیه و اوت (تیر) است که هیچ بارشی در آنجا صورت نمیگیرد.

پربارانترین فصل، زمستان با درصد نسبی ۶۷ درصد و کم بارانترین فصل، بهار با سهم نسبی حدود ۴ درصد است. بر این اساس، اقلیم منطقه بر حسب طبقه‌بندی کوئن^۲ جزء مناطق دارای اقلیمی گرم و خشک^۳ است.

1. BW.
2. Koen.
3. BWh.

(جدول ۱). مؤلفه‌ها و اثرات ژئومورفولوژیکی طبیعی مؤثر در توسعه فیزیکی و کالبدی شهر گله‌دار (نگارندگان، ۱۳۹۴).

ردیف	مؤلفه	ویژگیها	نوع تأثیرگذاری
۱	زمین‌شناسی	زاگرس- سازند بختیاری دوره کواترنر، سازندهای دارای رخنمون از جوان به قدیم از سازند بختیاری تا سازند فهلیان	عامل کمک کننده به فرسایش انحلالی
۲	نوع سنگها	کواترنر، کژدمی سروک سورگاه ایلام، ارتفاعات بالادست سازندهای آسماری و جهرم- لایه‌های مارنی و رسی	آسیب‌پذیر بودن سنگها در برابر فرسایش و تخریب
۳	زمین ساخت	رسوبی/ساختار آهکی- بدلندی- تپه ماهوری در بالا دست و اشکال کارستی؛ آجاجاری و میشان؛ گچساران؛ مارنهای آهکی؛ گچی؛ نمکی و ماسه‌یی و شیل	مؤثر در ساخت و رسوبات دشت و مورفولوژی شهر
۴	شیب	حوضه آبریز بالادست شهر ۴۰ درصد، درون شهر ۱۰ درصد شیب عمومی زمین از سمت جنوب به شمال	تأثیرگذار بر حرکات عمودی و رواناب سطحی
۵	اقلیم	گرم و خشک / بیابان کناری	تأثیرگذار بر حرکات عمودی

بررسی و تحلیل نقش عوامل محیطی در شکل‌گیری و توسعه (فیزیکی) شهر گله‌دار

شهرهایی که در کنار رودخانه بوجد آمده‌اند، مسیر رودخانه‌ها بیش از عوامل دیگر، نقش تعیین‌کننده دارد. بر این اساس، در کنار مسیر رود، شهر شکل میگیرد و شاخه‌های فرعی و مسیلهای درون شهر و محله‌ها و کویهای شهری را در مسیر معینی قرار داده و پلهای متعدد، شکل دیگری از مورفولوژی شهر را نشان میدهند (شکوئی، ۱۳۸۷: ۲۵۸).

شهر امروزی گله‌دار با مساحت ۴۷۰ هکتار ساخته شده است و ۱۵۰۰ هکتار، هم برای توسعه آینده شهری آن در نظر گرفته شده است. جمعیت شهر هم از ۲۴۰۰ نفر (در سال ۱۳۳۵) به ۱۴۰۰ نفر در سال ۱۳۹۰ افزایش یافته است. (جدول ۲)

آنچنان که در نمودار ۲ مشخص است، جمعیت شهر در طی سالهای ۱۳۴۵ و ۱۳۸۵ با کاهش مواجه بوده و در سال ۱۳۹۰ بیشترین افزایش را داشته است.

محیط طبیعی، همیشه با توسعه شهرها و سکونتگاههای بشر، سازگار نبوده و بسیاری از شهرها در طول تاریخ بر اثر همین ناسازگاری متروکه شده‌اند^۱. از طرفی خود انسانها نیز در بعضی مواقع، با استفاده بیش از حد از منابع طبیعی، باعث بهم خوردن تعادل محیط طبیعی و انهدام آن شده‌اند.

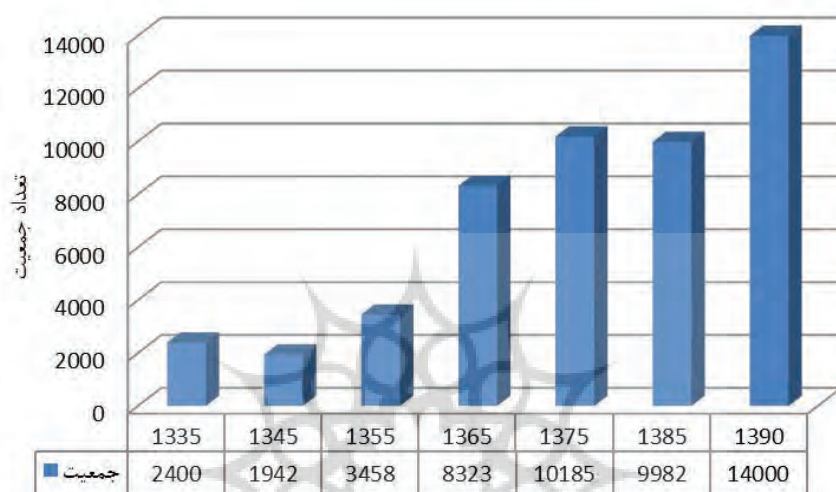
مهمترین عوامل طبیعی تأثیرگذار بر توسعه شهرها عبارتند از: توپوگرافی؛ آب و هوا؛ زمین‌شناسی؛ هیدرولوژی و ژئومورفولوژی. استقرار و پیدایش یک شهر، بیش از هر چیز تابع شرایط محیطی و موقعیت جغرافیایی است (زمردیان، ۱۳۸۳: ۸). عامل محیط طبیعی در تکوین تاریخی شهر (تولد / نطفه)؛ پیدایش؛ مکان‌یابی؛ جایگزینی شهر و تعیین سمت توسعه فیزیکی آن مؤثر بوده است.

جهت‌گیری توسعه افقی و عمودی شهر در آینده، بیش از هر عاملی به شرایط طبیعی مکان شهر بستگی دارد. در مورفولوژی

۱. شهر سوخته در استان سیستان و بلوچستان نمونه‌یی از این شهرهاست.

(جدول ۲). روند رشد جمعیت و مساحت شهر گله‌دار از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰ (نگارندگان، ۱۳۹۴).

سال	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰
جمعیت	۲۴۰۰	۱۹۴۲	۳۴۵۸	۸۳۲۳	۱۰۱۸۵	۹۹۸۲	۱۴۰۰۰
نرخ رشد (%)	-	-۲۰٫۰۹	۵۰٫۹۳	۹۰٫۱۸	۲۰٫۰۳	-۰٫۲۰	۳۰٫۴۴
تغییرات نسبت به دهه قبل	-	-۴۶۸	۱۵۱۶	۴۸۶۵	۱۸۶۵	-۲۰۳	۴۰۱۲
مساحت (هکتار)	۱۵۰	۲۰۷	۳۰۰	۴۵۰	۵۰۰	۵۵۰	۱۵۰۰

(نمودار ۲). جمعیت شهر گله‌دار از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰ براساس سرشماری عمومی شهرستان لامرد و مهر؛ (نگارندگان، ۱۳۹۴).

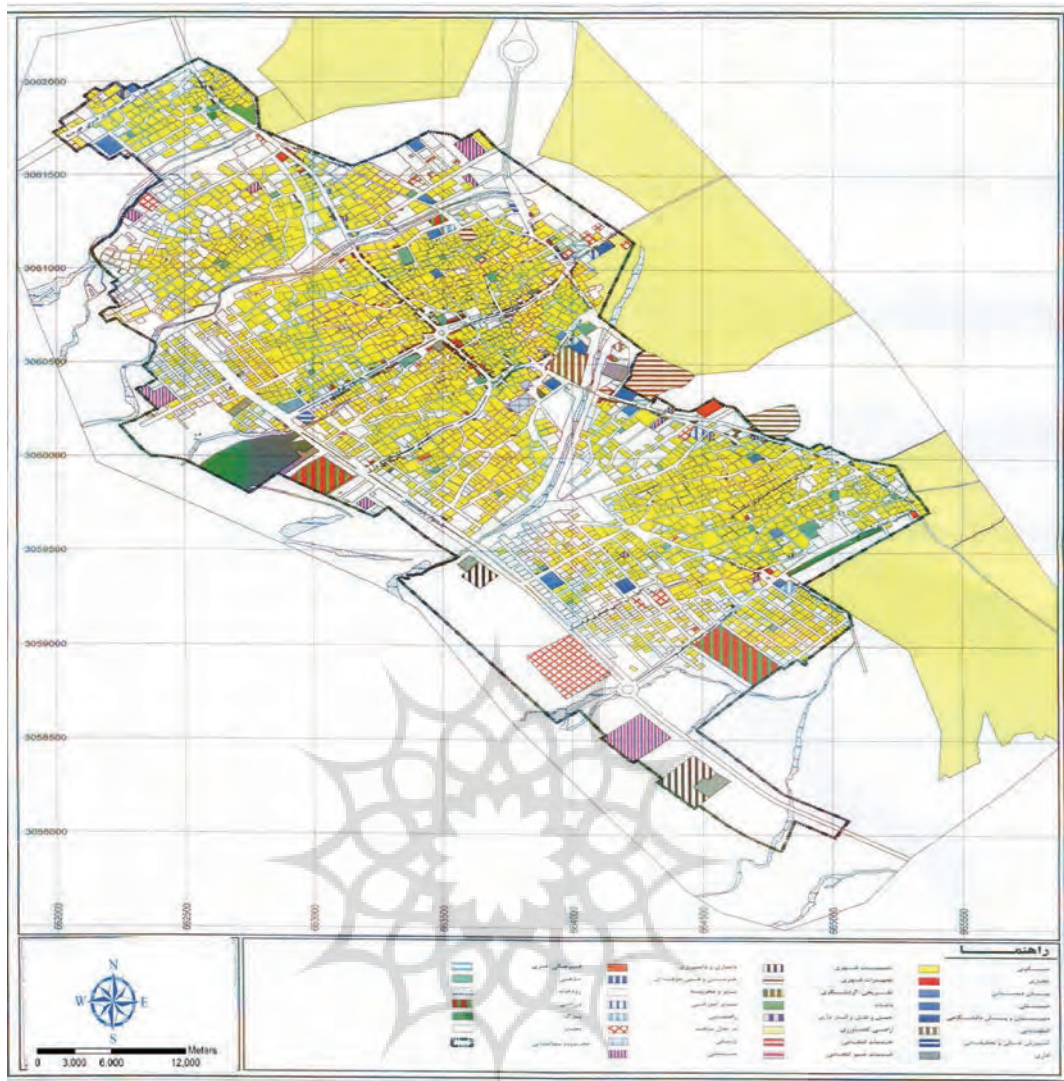
منطقه گله‌دار بخشی از زون زمین‌ساخت زاگرس چین‌خورده است که دارای ساخت زمین‌شناسی ساده و ملایم بوده و شامل مجموعه‌یی از رشته تاقدیسهای نزدیک به هم فشرده، با سطح محوری، معمولاً قائم و با جهت شمال غربی به جنوب شرقی است. سازندهای تشکیل‌دهنده ارتفاعات بالادست شهر، بیشتر از نوع آهکی بوده و آهکهای آسماری در آن بیشترین رخمون دارد.

وجود رسوبات نفوذپذیر، سازندهای نرم و فرسایش‌پذیر شیل و مارن و سازندهای گورپی و پابده در ارتفاعات جنوبی و نیز سازندهای گروه فارس و آجاجاری، سازند میشان و گوری، نفوذپذیری ضعیف و سیل‌خیزی بالا را سبب شده و خود موجب افزایش سیل‌خیزی در شهر شده است. شهر روی نهشته‌های رسوبی مخروطه افکنه‌یی در سردشت گله‌دار با شیب حداکثر تا ۳ درصد، با قرارگیری روی حاشیه دشت

با استناد به نقشه زمین‌شناسی منطقه گله‌دار (نقشه ۳) از نظر چینه‌شناسی، گله‌دار و اطراف آن دارای این سازندها هستند: سازند «گورپی- پابده»^۱، سازند «آسماری- جهرم»^۲، باسن الیگوسن^۳، سازند «گچساران»^۴.

ارتفاعات زاگرس چین‌خورده فارس، حوضه رودخانه‌های موقت شهر گله‌دار (قلعه و هورو) از ساختار رسوبی با پلاتفرم بختیاری، آجاجاری و میشان (که از سازندهای سخت و سیمانی شده (آهک، ماسه سنگ و کنگومرا) ساخته شده و بخشهای کم‌ارتفاع سازندهای زمین‌شناسی و سطحی مفر شهر گله‌دار از شیل و ماسه سنگ سست تشکیل شده است.

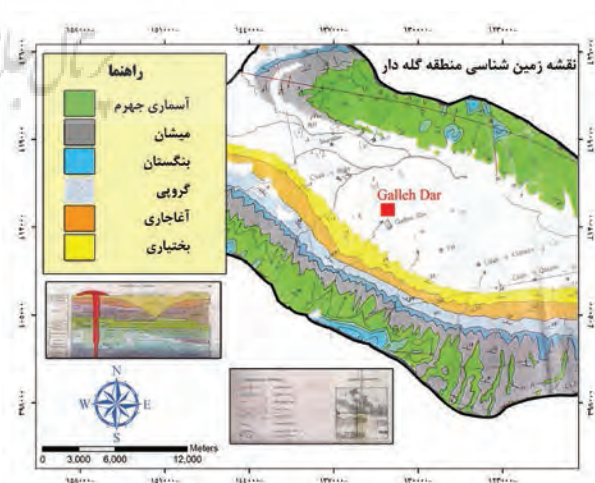
1. Pd - Gu.
2. As - Ja.
3. O_G.
4. Gs.

(نقشه ۲). برنامه اراضی و توسعه آینده شهر؛ مأخذ: (شهرداری گله‌دار، ۱۳۹۲).

ساختمانی (شهر دشت پایکوهی) که یک دشت حاصلخیز (در سمت شمال شهر) است، قرار گرفته است.

تراکم آبراهه‌ها در سنگهای مارنی نسبت به سنگهای آهکی آسماری - جهرم، با توجه به عدم نفوذپذیری آنها بیشتر شده است. رسوبات رودخانه‌های موقت شهر گله‌دار، بصورت درشت‌دانه در مسیر رودخانه و ریزدانه در پایین‌دست رودخانه (کاهش شیب و کاهش میزان بار رسوبی)، رسوب‌گذاری صورت می‌گیرد که این ویژگیها نقش مهمی در فعالیتهای انسانی و استقرار آن داشته است.

(نقشه ۳). زمین‌شناسی منطقه گله‌دار (نگارندگان، ۱۳۹۴).

تحلیل نقش عوامل محیطی در توسعه شهر گله‌دار

نقش عوامل محیطی در توسعه شهر گله‌دار از دو منظر قابل بررسی است:

دیدگاه اول، متکی بر مشکلات مربوط به توسعه فیزیکی شهر گله‌دار که در برگیرنده موقعیت طبیعی نامناسب و وجود سه‌رودخانه خطی (مناطق مسکونی در کنار حریم رودخانه‌ها واقع شده)، موجب منفصل کردن توسعه پیوسته و ارگانیک شهر شده که مشکلات زیادی را برای مدیریت شهر (اجرای پروژه‌ها، بعنوان نمونه گازرسانی) بوجود آورده است. رودخانه‌های موقت در مرکز و شرق، کاربریهای کشاورزی در شمال و اراضی مرتفع سلسله کوههای زاگرس در جنوب، موانع اصلی گسترش شهر گله‌دار در این جهت است.

دیدگاه دوم، توسعه شهری و عوامل طبیعی بیانگر این نکته است که عوامل طبیعی در ایجاد؛ ساخت؛ جهت دهنده مسیر؛ ساختار فضایی شهر و چگونگی بهره‌گیری از محیط طبیعی، در روند توسعه پایدار مؤثر است. با توجه به مطالعات میدانی، تاریخی و اکتشافی، میتوان اینگونه بیان کرد که رودخانه‌های موقتی امروزی شهر گله‌دار، در گذشته بصورت فصلی بوده و نقش آب آنها (آشامیدن، ساخت بناها و دامداری و کشاورزی)، در ایجاد شهر بسیار با اهمیت بوده است؛ بعنوان نمونه در سال ۱۰۷۰ ه.ق. نیز زندگی گروهی ملافریدون خان^۱ (مهاجرت ایلی / عشایر کوچنده و استقرار در سکونتگاه)، منجر به سکونت در کنار رودخانه فصلی در حالت اولیه و سپس سکونت موقت در حالت ثانویه در دشت حاصلخیز متکی بر دامداری هسته ایلی، در کنار هسته روستایی شهر شده است.

فرآیندهای آبراهه‌یی (رودخانه‌ها و مسیلهای شهری)

۱. در سده یازدهم هجری قمری (۱۰۷۰ ه.ق.) که ملافریدون خان لر با هزار خانوار از منطقه کهگیلویه و بویر احمد، به دشت «فال» و «اسیر» آمد (مهاجرت بدون برنامه‌ریزی ایلی) و پس از مدتی کوچ‌نشینی در شش کیلومتری غرب پال (فال امروزی) سکونت گزید (یک‌جانشینی). از آنجا که ملا فریدون و قبيله‌اش، دارای گله و رمه‌هایی بودند، به سکونتگاه آنان نام گله‌دار داده شد (صداقت کیش، ۱۳۸۸: ۲۵). هر چند بر مبنای تحقیقات بعمل آمده، تاریخ ورود ملا فریدون و نام گله‌دار بیش از این تاریخ معین شده است.

از جمله مهمترین فرآیندهای ژئومورفولوژیکی و هیدرولوژیکی شهرهاست. هیچ عامل ژئومورفولوژیکی به اندازه آبهای سطحی، سطح زمین را در نواحی خشک تغییر شکل نمیدهد؛ از اینرو رودخانه‌ها با حفر، حمل و رسوب‌گذاری مواد، باعث تغییرات زیادی در اراضی شهری میشوند. در مورفولوژی شهرهایی که در کنار رودها بوجود آمده‌اند، مسیر رودها بیش از دیگر عوامل، نقش تعیین‌کننده دارد (نگارش، ۱۳۸۲: ۱۴۴).

رودخانه‌ها بدلیل محدودیت در ایجاد و توسعه شهرها (فضای نامناسب)، نقش تعیین‌کننده‌یی دارند. بررسی محدودیتها و موانع توسعه فیزیکی شهر گله‌دار از لحاظ هیدروژئومورفولوژی بدینگونه است که توسعه فیزیکی / کالبدی شهر (ساختار فضایی شهر)، بدلیل برخورد با سه رودخانه موقت شهری، در قسمتهای مختلف شهر که بصورت خطی کشیده، شهر دچار پراکندگی و انفصال بین بخشی^۲ و توسعه پراکنده و گسسته / خطی شده که بر این اساس، موجب ایجاد مسائل و بروز مشکلاتی گوناگون در عرصه خدمات‌رسانی، تأسیسات و تجهیزات در سطح شهر شده است. جداسدن شهر گله‌دار به سه‌قسمت شرقی، مرکزی و غربی، توسط دو رودخانه اصلی شهر؛ یعنی «هورو» و «قلعه» است. مشخصات و ویژگیهای رودخانه‌های شهر گله‌دار در (جدول ۳) بیان شده است. وجود رودخانه‌های اتفاقی (موقتی) و موقعیت نامناسب طبیعی، موجب تأثیرگذاری نقش عوامل طبیعی در گسترش پراکنده شهر گله‌دار شده است.

شکل هر کدام از حوضه آبریز شهر گله‌دار بدینگونه است که شکل حوضه آبریزهای بزرگ شهر، رودخانه موقتی «قلعه»؛ «گیلون»؛ «انجیران» (میان‌ده) و «هورو» بصورت کشیده است؛ اما در بالادست شهر، حوضه آبریزهای «گرد» با فاصله کوتاه و کمتر از ۳۰۰ متر وجود دارد که با توجه به ویژگی بارش، در مناطق جنوبی کشور که بصورت رگباری و شدید و زمان تمرکز کمتر از ۲۰ دقیقه، بهمراه نفوذناپذیری شهری، موجب شکل‌گیری سیلاب، آب گرفتگی و مسیلهای شهری میشود.

۲. درون بافتی.

(جدول ۳). مشخصات و ویژگیهای (خصوصیات فیزیکی) رودخانه‌های موقت شهر گله‌دار (نگارندگان، ۱۳۹۴).

نام رودخانه	طول به (m)	عرض متوسط به (m)	عمق متوسط به (m)	حوضه آبریز km ^۲	شیب متوسط %	زمان تمرکز (دقیقه)	ارتفاع رودخانه در بالاترین نقطه شهر + (m)	ارتفاع رودخانه در پایین‌ترین نقطه شهر - (m)
قلعه	۳۴۵۰	۲۰	۱۵	۲۰	۱۸	۴۰	۱۴۰۰	۴۶۳
هورو	۱۹۴۸	۱۵	۱۲	۱۴	۱۲	۳۷	۱۲۵۰	۴۶۳
انجیران	۱۳۲۰	۱۰	۵	۸	۱۰	۲۷	۱۰۰۰	۴۷۰
گیلون	۱۷۸۰	۱۳	۷	۱۶	۱۱	۳۰	۱۰۰۰	۴۷۰

فیزیکی آن مؤثر بوده و باید در برنامه‌ریزیهای آینده بدان توجه شود. قسمت اعظم بخش مسکونی^۱ و هسته اولیه/ مرکزی و پیرامونی/میانی شهر، در حاشیه رودخانه‌های موقت شهر قرار گرفته است. بعلت وجود عوارض و موانع طبیعی، بویژه دو رودخانه موقت موجود در شهر، گستردگی افقی و توسعه کالبدی پیوسته، شهر را منفصل (اغتشاش کالبدی) کرده است.

حوضه آبریز درون‌شهری، ناشی از روانابهای سطحی که این مورد در سالهای اخیر، بدلیل ساخت‌وساز و غیرقابل نفوذ کردن زمین از طریق افزایش تراکم مسکونی (ساخت‌وساز بسمت بالادست شهر)، گسترش سطوح آسفالته؛ از بین رفتن پوشش گیاهی؛ بهره‌برداری از اراضی؛ فرسایش سطح اولیه خاک و مسدود شدن آبراه‌ها و مسیلها؛ غیرقابل نفوذ شدن حیاطهای مسکونی (موزائیک و سیمانکاری) و هدایت روانابها به معابر و آسفالت‌بودن معابر شهر، جریان رواناب در سطح شهر بیشتر شده (سرعت، قدرت و حجم) و میزان خسارات، بدلیل نبود کانالهای هدایت و انتقال آب (افزایش احتمال سیل‌خیزی و بروز خطرات) افزایش یافته است. بر این اساس، دینامیک آبخیز مصنوعی درون شهری (در مسیر شبکه‌های ارتباطی ناشی از بارشهای رگباری و شدید و تمرکز سریع روانابهای سطحی در سطوح جاده)، موجب ایجاد و شکل‌گیری

اصلیترین رودخانه اتفاقی شهر گله‌دار که به بافت قدیم آن آسیب میرساند، مسیل «قلعه» است که از عوامل تهدیدکننده بافت جدید شهر گله‌دار (شهرک فرهنگیان) نیز محسوب میشود. این رودخانه موقتی از ارتفاعات جنوبی (کوه و تنگ بندری/ کنار سوز، تنگ تاریک) سرشاخه آن از فاصله ۹ کیلومتری در ارتفاع ۱۲۰۰ متری سرچشمه میگردد و حوضه این مسیل، دارای وسعتی حدود ۲۰ کیلومترمربع است که با شیب متوسط ۵۰ تا ۷۰ درصد جریان مییابد.

شهر گله‌دار در مراحل مختلف گسترش و توسعه فیزیکی خود از شکل متمرکز و متراکم، بسمت گسترش خطی، تحت تأثیر محیط فیزیکی (هیدروژئومورفولوژی) و انسان‌ساخت (محورهای ارتباطی/ نظریه باروک) بصورت پراکنده و گسسته (افقی) حرکت کرده است. مهمترین عامل تأثیرگذار بر رشد و گسترش شهر، وجود سه رودخانه در شهر است. گسترش شهر گله‌دار، بسمت غرب و شرق، بهمراه خود نوعی جدایی‌گزینی اجتماعی و اقتصادی، بدنبال داشته که همین مسئله در کنار عوامل طبیعی در رشد و گسترش خطی (طول ۶ کیلومتر و عرض ۲ کیلومتر) شهر مؤثر بوده که در واقع جغرافیای طبیعی شهر و منطقه، مورفولوژی و ساخت شهر را بصورت مستقیم تحت تأثیر قرار داده است.

محدودیتهای ناشی از فرآیندهای مسیلهای شهری/ رودخانه‌های فصلی در شهر گله‌دار در مکان‌یابی و توسعه

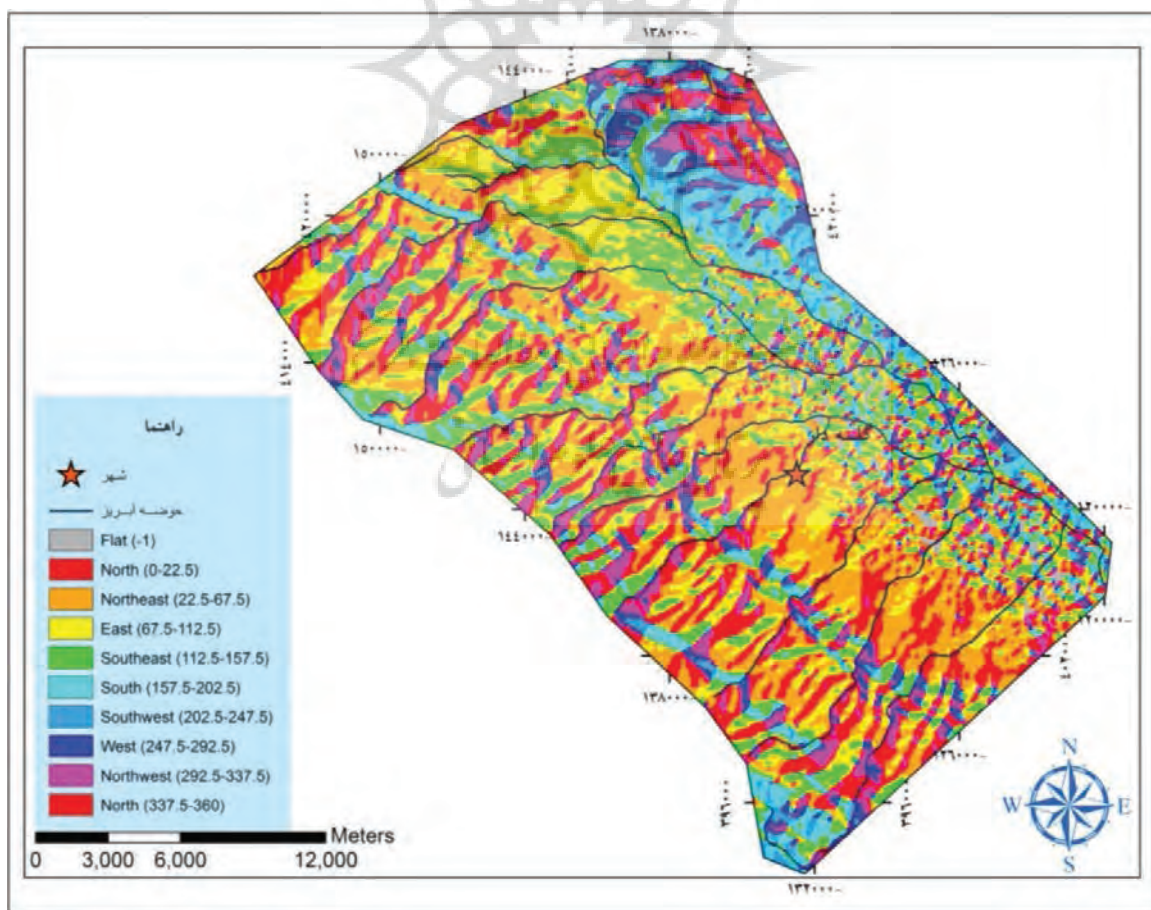
1. Residential.

دو مسیر اصلی و چندین آبراهه فرعی که تا بخشهایی از شهر نیز توسعه یافته‌اند و بنوعی بخشی از حوضه آبریز دو رودخانه اصلی هستند از موانع و محدودیت‌های روند توسعه شهری بشمار می‌آیند.

محدوده‌های توسعه فیزیکی شهرها در بستر مکان شکل می‌گیرند و از مورفولوژی مکان تبعیت میکنند، بدینگونه انطباق مناسب بین شبکه مسیل و حوضه آبخیز مصنوعی درون شهری با خطوط شبکه ارتباطی قدیمی درون شهر (خیابانها و کوچه‌ها) که معابر اصلی و فرعی شهر هم‌جهت با شیب عمومی آبهای سطحی به طرف شمال شهر گله‌دار (شیب از جنوب به سمت شمال کاهش مییابد) است، موجب «نظمی هدفمند در کالبد و ساختار بافت شهر در ارتباط با محیط طبیعی» (هماهنگی و تعادل بین بستر طبیعی و توسعه شهر) شده است.

فرسایش خطی در شبکه ارتباطی شهر، بویژه «بلوار کوثر» در حاشیه خیابان، بعرض ۵/۱ متر از سمت جنوب بسمت شمال و انتقال آبهای جاری و مواد معلق به مرکز شهر شده که عوامل ذکر شده در سرعت و جریان روانابها مؤثر بوده‌اند.

رودخانه‌های موقت امروزی نقش قابل‌ملاحظه‌ایی در شکل‌گیری و توسعه شهر داشته و ساختار طبیعی رودخانه‌های موقت، تعیین‌کننده در ساختار کالبد شهر گله‌دار بوده‌اند؛ بگونه‌ایی که شبکه هیدرولوژی درون شهری (آبراهه‌های شهر گله‌دار)، منطبق بر شیب و توپوگرافی غالب منطقه است (نقشه ۴). این مسئله عامل ایجادکننده نوع، شکل و ساختار شبکه ارتباطی درون شهری شهر گله‌دار، بصورت خاص است. فرایندهای هیدرولوژیک و محدودیت‌های ژئومورفیک، خود سبب این محدودیت گشته و مشکلات روند توسعه نامتوازن را بر روی دامنه‌ها و اراضی مستعد موجب شده است. وجود

(نقشه ۴). توپوگرافی حوضه رودخانه‌های موقت (ارتفاعات ۱۲۰۰ - ۴۹۰ متر) جنوب شهر گله‌دار (نگارندگان، ۱۳۹۴).

بنابراین کنترل کاربری و نحوه استفاده از اراضی در محدوده و حاشیه رودخانه‌های موقت شهر گله‌دار، بایستی مدنظر قرار گیرد. عامل سیلاب شهری و ایجاد حوضه آبخیز مصنوعی در شهر گله‌دار، بیشتر ناشی از توپوگرافی شهر است، تا شدت و مدت بارش. مطابق بررسی‌های بعمل آمده، آب‌گرفتنی معابر شهر، بدلیل نبود کانال و شبکه‌های جمع‌آوری آب و هدایت سیلابها (آب‌گذره) است.

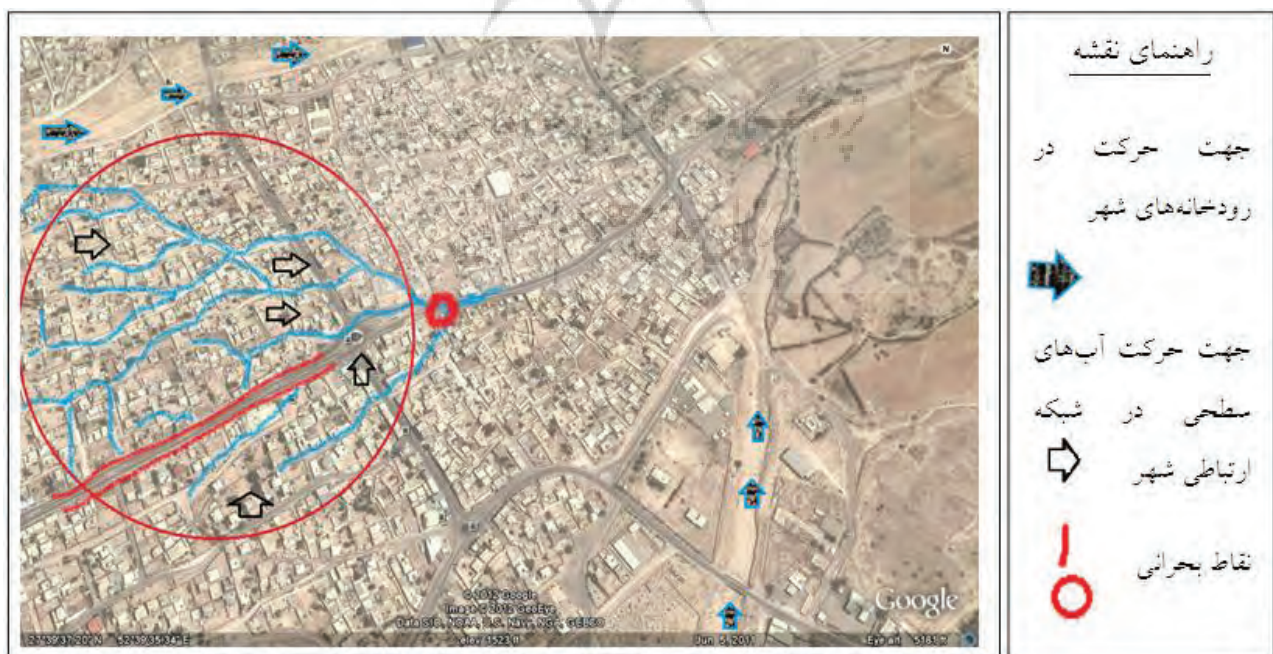
اراضی پایین‌دست شهر، بدلیل جمع‌شدن آب رودخانه‌های موقت شهر حالت باتلاقی پیدا کرده که در نهایت آب جمع‌شده تبخیر و باعث از دست‌رفتن قابلیت خاک کشاورزی، بخاطر افزایش میزان نمک خاک (شوری و قلیایی) دشت گله‌دار (املاح موجود در خاک / پایین‌دست شهر) و تخلیه زباله‌های شهر و ایجاد نمایی بد و آسیب به محیط زیست و در نتیجه عدم شکل‌گیری توسعه پایدار شهری است.

هسته‌های مختلف شهر گله‌دار

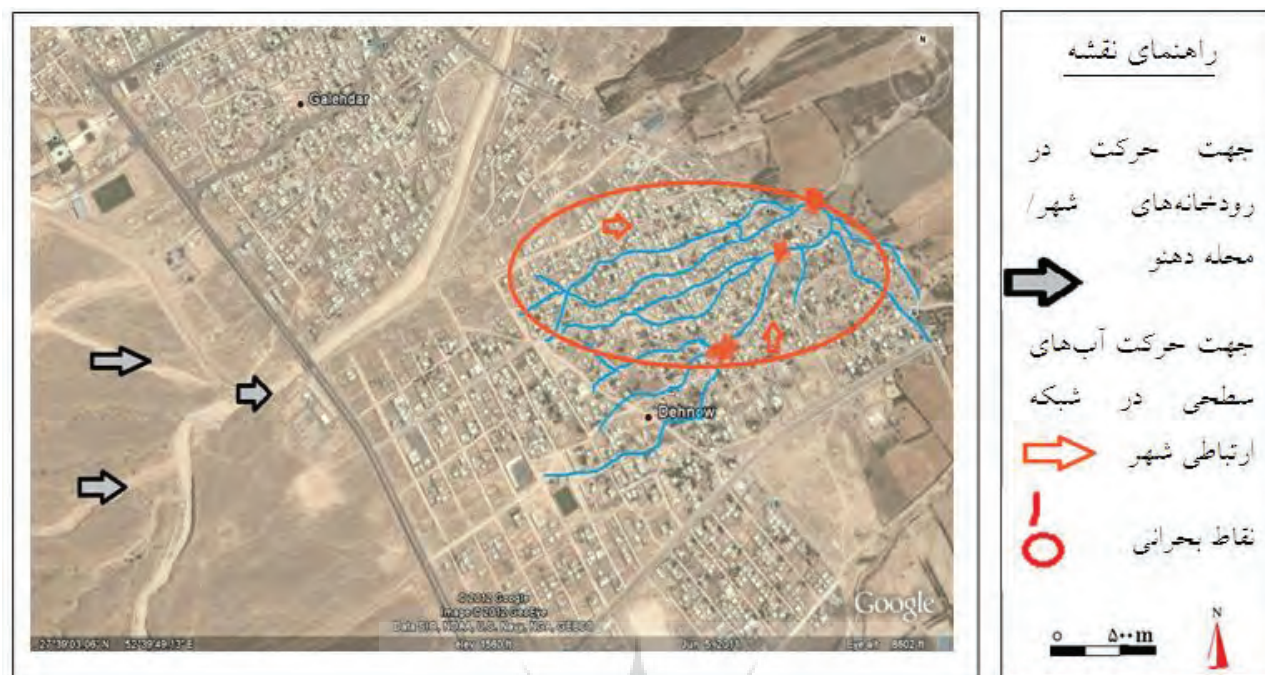
انسان و طبیعت در رابطه متقابل با هم، فضای جغرافیایی و چشم‌انداز جغرافیایی را بوجود می‌آورند که در حقیقت، واکنش ساکنین اولیه سکونتگاه انسانی در محدوده شهر

(نقشه ۵)، نشان‌دهنده شکل شبکه ارتباطی درون‌شهری شهر گله‌دار (یک آبخیز مصنوعی) متأثر از هیدروژئومورفولوژی (شبکه هیدروولوژی و ژئومورفولوژی) منطقه (شبکه ارتباطی بخش میانی و هسته چهارم محله شهر گله‌دار، مبتنی بر مسیلهای شهری) است که مردم در گذشته با توجه به شرایط محیطی منطقه (دانش بومی شهرسازی / بوم‌شناسی شهری)، به قرارگیری کوچه‌ها و خیابانهای اصلی و فرعی در شیب موافق مسیلهها، هرزآبها (نقطه تمرکز در شبکه ارتباطی مسجد امام شافعی شهر) توجه کرده‌اند.

(نقشه ۶)، نشان‌دهنده شکل شبکه ارتباطی درون‌شهری محله «دهنو» شهر گله‌دار است که نقطه تمرکز و جمع‌شدن آبهای سطحی درون‌شهری خارج از شهر است. در شهر، این نکته بوضوح مشخص است که شکل نامنظم و ماندربی (پیچ در پیچ) رودخانه‌های موقت شهر بر نظم، فشردگی بافت شهری در محلات دهنو و بخش مرکزی در راستای بوم‌شناسی شهری و شکل‌گیری «شبکه درختی حوضه آبخیز مصنوعی درون‌شهری»، در مسیر شبکه ارتباطی فرعی و اصلی اثرگذار بوده است. عدم توجه به شبکه دفع آبهای سطحی و حوضه‌های سیلابی و مجاور شهر، موجب بروز سیلاب در شهرها میشود.

(نقشه ۵). وضعیت شبکه ارتباطی درون‌شهری، بخش مرکزی شهر گله‌دار، متأثر از شبکه هیدروولوژی و ژئومورفولوژی منطقه (شبکه ارتباطی بخش میانی و هسته چهارم گله‌دار، مبتنی بر مسیلهای شهری) (نگارندگان، ۱۳۹۴).

(نقشه ۶). وضعیت شبکه ارتباطی درون شهری، متأثر از شبکه هیدرولوژی و ژئومورفولوژی (نگارندگان، ۱۳۹۴).

هسته دوم (بافت قدیمی)، بصورت قرینه در غرب رودخانه هورو (ساخت مجدد شهر در محله یهودیان) شده است (نقشه ۷).

پیدایش سکونتگاه انسانی گله دار و رشد آرام اولیه آن در مرحله پیوند و ارتباط میان هسته یهودیان (هسته دوم / بافت قدیمی) و هسته سوم در زمان ملا فریدون خان (بافت میانی) که مسلمانان در اطراف و خارج از محله یهودیان به ایجاد هسته جدید شهری پرداختند، تکامل یافته که هسته جدید (دوره صفویه) با ساخت و بافت هسته دوم تکمیل شد. مطالعات اولیه نقش ژئومورفولوژی مبتنی بر شبکه هیدرولوژی در شکل گیری، توسعه و ساختار فضایی شهر گله دار، بیانگر این نکته است که هسته اولیه شهر امروزی گله دار، ۳۵۰ سال پیش در سطوح توپوگرافی هموار (متشکل از تپه ماهورهای کم ارتفاع با شیب ملایم که از سیلاب در امان بوده)، بین دو رودخانه فصلی «هورو» و «قلعه» و بر اساس دامداری شکل گرفته است. دسترسی به آب و استقرار شهر گویای این نکته است که آب سطحی (رودخانه) در منطقه وجود داشته است.

امروزی گله دار، در طول زمان به محیط طبیعی منطقه، با «روابط بهره گیری» و «روابط کنترلی» به تحول و دگرگونی فضایی در ساختار، شکل فیزیکی و کالبد شهر (چشم انداز خاص در ساختار و بافت شهر) در هر دوره منجر شده است.

موضوع شکل شناسی شهر گله دار با بررسی کالبد شهر (بدلیل و علل شکل گیری، تحولات کالبدی، استمرار و تغییر رویه این تحولات و برنامه ریزی و طراحی برای آینده شکل شهر)، بصورت سیستمی در درون شهر و هسته های شکل گرفته در دوره های مختلف، بیانگر سیمای متفاوت شهر از نظر توسعه، ساختار و کالبد است.

هویت شهر از هسته های شهر شکل میگیرد و بنای تاریخی «تمب پدو» معرف تاریخ و سرآغاز تشکیل شهر گله دار (محل سکونت) است. هسته اولیه و تاریخی شهر (نقطه مبدأ سکونتگاه / دهکده)، در محدوده فعلی شهر گله دار، «تمب پدو»، متعلق به دوره هخامنشیان تا ساسانیان بوده است که با توجه به عمق فعلی و مسیر مستقیم و خطی رودخانه «هورو» بنظر میرسد، بدلیل طغیان رودخانه هورو یا زلزله، باعث متروک شدن، جابجایی و تحول هسته اولیه و شکل گیری

(نقشه ۷). هسته‌های مختلف شهر گله‌دار، با توجه به دوره‌های تاریخی و شکل‌گیری قرینه‌یی از شرق به غرب و انفصال و پراکندگی ساختار فضایی شهر، مبتنی بر اثر گذاری هیدروژئومورفولوژی بر توسعه شهر گله‌دار (نگارندگان، ۱۳۹۴).

و توسعه شهر گله‌دار در طول زمان است. رودخانه‌های موقت علاوه بر نحوه و مکان‌یابی هسته‌های مختلف شهر در توزیع مکانی- فضایی و چگونگی هسته‌ها و شکل‌گیری کالبدی آنها نیز مؤثر بوده است. بر این اساس، موقع و ساختار فضایی شهر بازتابی از شرایط محیطی آن است.

مطالعه مورفولوژی شهر (پیکربندی)، در توسعه قلمرو جغرافیای شهر، نشان‌دهنده این نکته است که شکل‌گیری و ساختار اولیه شهر گله‌دار و استخوان‌بندی آن، بصورت ارگانیک (پیدایش شهر) بوده و سلسله‌مراتب کالبدی- فضایی، شبکه ارتباطی و کاربریهای مسکونی، منطبق بر شرایط محیطی مسلط منطقه هیدرولوژی بوجود آمده است؛ اما با گذشت زمان و با افزایش جمعیت شهر ناشی از رشد طبیعی جمعیت و مهاجرت و توسعه فیزیکی شهر، فضاهای خالی و حواشی مخاطره‌آمیز، رودخانه‌ها را اشغال کرده و از آنها عبور کرده (توسعه جهشی و توسعه قطاعات منفرد) است.

پس از انقلاب اسلامی در دهه هفتاد با شکل‌گیری شهرداری (مدیریت شهری)، روستاهایی، مانند «دهنو»^۱ و «هورمه»^۲ به شهر پیوسته‌اند. همچنین با ایجاد «میدان امام» در بافت جدید، شهر و روند توسعه شهر، بسمت جنوب ادامه یافته است. بافت آینده شهر مبتنی بر «طرح شطرنجی» و به موازات شبکه ارتباطی رشد می‌یابد.

شکل‌گیری چند هسته، بصورت مجزا در دوره‌های مختلف، بصورت قرینه‌یی و خطی از شرق به غرب و متروک ماندن هسته قدیمی صورت گرفته است. پیدایش و استقرار هسته‌های مختلف شهر که سکونتگاه انسانی بر مبنای آن در دوره‌های مختلف توسعه می‌یافته (پراکندگی فضایی)، موجب شکل‌گیری فضاهای شهری مختلف نیز شده که مهمترین عامل سیر تحولات و تغییرات عمده ساختاری- کالبدی شهر ناشی از تأثیر هیدروژئومورفولوژی بر ساختار فضایی و گسترش

1. Dehnow.
2. Hurmeh.

با شیب ملایم) شبکه‌های آبهای جاری در شهر منجر به شکل‌گیری شبکه‌ارتباطی شهر از سمت جنوب به شمال، همانند شکل ارتباط میان سرشاخه‌های فرعی و اصلی (آبراهه) رودخانه مبتنی بر حوضه رودخانه‌های فصلی / موقتی بالادست شهر شده است. تجزیه و تحلیل کمی مسائل هیدروژئومورفولوژی و در نهایت توسعه فیزیکی شهر بیانگر این نکته راهبردی و اجرایی است که بین توسعه کالبدی جدید شهر و بافتهای تاریخی آن (حفظ، بهسازی و نوسازی) ارتباط برقرار است.

بافت قدیم و بافت جدید شهر، هر دو در بارندگیهای شدید، آسیب‌پذیر و مورد تهدید سیلاب است؛ اما این آسیبها و خطرات در بافت قدیم پایین شهر (محله یهودیان) با توجه به توپوگرافی و ژئومورفولوژی بیشتر (خیابان انصار، نقطه تمرکز حوضه آبخیز درختی و مصنوعی درون شهر، نقطه گود و کم ارتفاع) است.

تغییر وضعیت رودخانه‌های فصلی شهر گله‌دار به رودخانه‌های موقت بر توسعه کالبدی شهر مؤثر بوده و در واقع محدوده‌های مسکونی (کاربری مسکونی) به حریم و حاشیه رودخانه، در این تغییر وضعیت نزدیکتر شده‌اند؛ اما جدایی در بخشهای مختلف شهر ایجاد کرده است.

با توجه به تحلیل مکانی هسته‌های تاریخی شهر گله‌دار، روند توسعه فیزیکی و گسترش آن و تفاوت فضایی فعالیتها، بصورت متراکم و نامتراکم و منظم و نامنظم و نحوه بافت مسکونی در بخشهای سنتی و جدید، میتوان اینگونه بیان کرد که الگویابی و شکل‌گیری شهر (اسکلت‌بندی اولیه)، پیکربندی و سلسله مراتب کالبدی و فعالیتها در شهر گله‌دار، بصورت مستقیم از هیدروژئومورفولوژی رودخانه‌های موقت شهر تأثیر پذیرفته است.

تحلیل عوامل و عناصر ساختار فضایی شهر گله‌دار از جمله خیابان معلم/هسته چهارم (بخش ترکیبی و داخل شده در هسته یهودیان، هسته ملا فریدون و دوره جمهوری اسلامی) که بعنوان ستون فقرات شهر است، گسترش آینده شهر با تکیه بر این نقطه ثقل، در مسیر اتوبان (گله‌دار- فیروزآباد- شیراز مبتنی بر نظریه محوری باروک) و در جهت برخورد با

توسعه بخشهای گوناگون شهر از هسته‌های آن (از سمت شرق به غرب) شروع شده است؛ در بین فاصله هر یک از هسته‌ها (واحد‌های کوچک متراکم) پراکندگی و گسستگی وجود دارد. بنابراین، استخوان‌بندی شهر گله‌دار از نظر شکل، موقعیت استقرار و محتوا، بارها دستخوش تغییرات شده و به تبع آن هسته‌های شهر و مرکز آن نیز از این تغییرات مصون نمانده‌اند. خیابان‌کشی و شبکه‌بندیهای جدید، بمنظور رفع ضعف دسترسی بافت قدیم، باعث از هم پاشیدگی بافت قدیم شهر شده است.

رشد شهر بدلیل توسعه بیشتر مراکز تجاری، اداری و مالی در مرکز شهر، بصورت فشرده و مسکونی با تراکم متوسط به بالا و محورهای جدید تأثیرگذار بر گسترش کالبد شهر بوده و بازار بعنوان مرکز شهر بصورت خطی، در مسیر اصلی پر رفت‌وآمدترین مکان شهر تکوین یافته است. بنابراین بخش تجاری (توسعه عمودی کم‌تراکم) به موازات خیابان بسیج و خیابان معلم / بلوار کوثر و بلوار امام خمینی و هر دو عمود بر محور اصلی و قدیم شهر؛ یعنی بازار (گذشته از گسیختگی در بافت قدیم شهر)، پایه‌های تغییر جهات استخوان‌بندی شهر را بنیان نهاده است.

توسعه و ایجاد هسته‌های مختلف (قطعات منفرد و مجزا) مبتنی بر توسعه تدریجی و مداوم با تراکم پایین و توسعه شطرنجی دو دهه اخیر و گسترش ساخت فضای پراکنده شهر، منجر به توسعه فیزیکی ناموزون شهر (کاربری زمین) شده است. توسعه شهری در بافت جدید شهر گله‌دار، بشکل شطرنجی و بر اساس فرم شهر ماشینی^۱ بوده و مشکل اساسی این نوع ساخت شهر، ایجاد تقاطع در شبکه ارتباطی شهر است.

مهمترین عامل مؤثر در شکل‌گیری شبکه معابر شهر گله‌دار، نحوه استفاده و تقسیم زمینهای شهری و رودخانه‌های موقت شهری است. تأثیر هیدروژئومورفولوژی در ریخت‌شناسی و مورفولوژی شهر (فرم، شکل و طرح) که بیانگر رشد و کارکرد شهر است، مؤثر بوده و بر این اساس شاخه‌های فرعی شیب‌دار

1. Aut City.

عوارض هیدروژئومورفولوژی صورت خواهد پذیرفت.

در شهر را نشان میدهد و این ساختار برآیند نیروهای مؤثر، طی زمان در فضا و مکان شکل میگیرد (سالاری سردری، ۱۳۸۹: ۱۱۳).

سیر تحولات شهر در چهار زمینه کالبدی؛ عملکردی؛ شبکه دسترسی و ویژگیهای بصری و نشانه‌های شهری مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفته است. بافت شهر گله‌دار متأثر از رودخانه‌های موقت تأثیر پذیرفته و از خصوصیات بافت کالبدی آن ناهمگنی بافت و محدودیت فضایی اجرای طرحهای خاص و هماهنگ در راستای سازماندهی فضایی شهر بوده که منجر به توسعه شهر در جهت مخالف شیب (در سمت افزایش شیب، روند توسعه شهر افزایش یافته) شده است.

شناخت ساختار اصلی شهر کهن گله‌دار، مبتنی بر تئوری رشد از درون است. همچنین ساختار شهرسازی معاصر، استخوان‌بندی اصلی شهر گله‌دار و سلسله‌مراتب فضایی آن، بعنوان یک سیستم یکپارچه و ارگانیک متشکل از سلولهای مسکونی و شبکه ارتباطی مبتنی بر خیابانهای جنوبی-شمالی، بیشتر از خیابانهای شرقی-غربی (جهت‌گیری بافت و معابر شهر) است. این موضوع در سطح وسیع و آینده تداوم نیافته (رشد از برون که رشد و توسعه شهر در مسیر شبکه ارتباطی شرقی-غربی) است. مسئله مهم دیگر در شکل‌گیری نوع ساختمانها و فضاهای داخلی شهر گله‌دار (بافت مسکونی) و تمایز نحوه ساخت خانه‌های قدیمی، توزیع فضایی عناصر، چگونگی کنار هم قرار گرفتن و ترکیب عناصر و عملکردهای اصلی، ساختار شهر را تشکیل میدهند. تقسیمات کالبدی شهر گله‌دار، مبتنی بر هسته‌های تاریخی مختلف شهر، جلوه خاصی از ساختار شهر را با تأثیرگذاری روی شکل، اندازه و چگونگی ترکیب کوچکترین اجزای تشکیل‌دهنده بافت شهری (بافت مسکونی نامنظم هسته یهودیان؛ آشفتگی فضایی بافتهای قدیم یهودیان و ملا فریدون خان؛ شبکه ارتباطی و سلسله‌مراتب بزرگی و کوچکی آن، حجم رشد و توسعه بخش مسکونی) ایجاد کرده است.

در گذشته، مسیرها به کنیسه یهودیان، بعنوان عامل مشخص‌کننده تغییرات کالبدی شهر، منتهی میشده و سلسله‌مراتب شبکه ارتباطی، بر مبنای آن شکل میگرفته است. همین نقش را مساجد در دوران پس از حضور اسلام در شهر، برعهده میگیرند. خندق اطراف شهر در دوره اسلامی تا دوره صفویه و اواسط دوره قاجار وجود داشت. در دوره پهلوی با تخریب خندق (ریختن زباله و تسطیح آن) و تجمع سکونتگاههای انسانی، در اطراف قلعه ملا فریدون خان (متعلق به دوره قاجار) و تخریب قسمتهایی از آن، گویای رشد و توسعه شهر و از بین رفتن سند تاریخی شهر، نماد هویتی و فضاهای ماندگار در شهر شده است. سیمای شهر گله‌دار از دوران اولیه شهرنشینی تا انقلاب اسلامی متکی بر چندین فضای ماندگار، مانند کنیسه یهودیان، قلعه ملا فریدون خان و مساجد دوران انقلاب اسلامی است (جدول ۴).

عناصر مهم کالبدی شهر، مساجد متعدد شهر بوده که خط آسمان (مناره مساجد، بعنوان حد نهایی فضاهای کالبدی) شهر نیز محسوب میشود که از یک طرف اتصال مساجد به میدانهای اصلی شهر و به بدنه بازار خطی و از طرف دیگر با بافت مسکونی، رابطه مستقیم و ارتباط فضایی متقابل دارد.

ویژگیهای بصری و دسترسی شهر گله‌دار از جمله فشرده‌بودن بافت متأثر از شرایط ژئومورفولوژی و هیدرولوژی و عدم قرارگیری در مسیر مسیل درون شهر، باعث بافت متراکم و فشرده و شبکه ارتباطی جنوبی-شمالی با عرض کم و باریک در بیشتر نقاط شهر شده که در مقابل بافت جدید، توسعه و رشد شهری، بصورت پراکنده و افقی شکل گرفته است.

بخش قدیمی شهر با بافت متراکم و نامنظم، فاقد شکل هندسی خاص بوده که بصورت هسته‌های پراکنده، بدلیل محدودیت فضایی شبکه ارتباطی درون شهر، بصورت شبکه درختی، مبتنی بر حوضه آبخیز مصنوعی با معابر باریک و کم عرض تیپولوژی به شهر شکل داده است.

ساختار فضایی^۱ شهر، نظم و رابطه بین عناصر و کاربریهای

1. Spatial Structure.

(جدول ۴). سیر تحولات شهر گله‌دار در چهاربخش مختلف ناشی از تأثیرپذیری هیدروژئومورفولوژی (نگارندگان، ۱۳۹۴).

عوامل، اثرات و نتایج	نام هسته شهر بر مبنای دوره تاریخی و موقعیت						نوع تحولات
	انقلاب اسلامی	پهلوی	قاجار	صفویه	اسلام	ساسانیان	
	شهرکها	توسعه درون‌بخشی هسته‌ها	قلعه / ملا فریدون	شکل‌گیری هسته سکونتگاهی ملا فریدون	خارج از محدوده یهودیان	تمب پدو	
عبور از دو رودخانه و توسعه شهر	بین دو رودخانه	بین دو رودخانه قلعه و هُرو	شرق رودخانه قلعه	غرب هورو	شرق رودخانه هورو		
عناصر ساختار اصلی شهر ابنیه و مراکز فعالیتی فضای سبز و باز شهر شبکه راه ساختار و عناصر کالبدی شهر (روند توسعه شهر)	شهرک‌سازی پارک میدان ادارت دولتی و مؤسسات مالی و فضاهای ورزشی	مدرسه خیابانهای کوچک	قلعه مکتب‌خانه حمام دادگاه، بازار	کارونسرا حسینیه برج و بارو و استحکامات	مسجد خندق قبرستان	تأسیسات آبرسانی، سد ساروجی (بند) کارونسرا مابین دو سکونتگاه انسانی پال و کران	عناصر کالبدی
فعالیت اصلی (طبیعی و مصنوع) ابعاد اجتماعی و فرهنگی- میان شبکه‌یی و سلسه‌مراتب سکونتگاهی	تجاری خدماتی ارتباط بافت سنتی و جدید ارتباط نقاط مختلف شهر (داخل و خارج)	کشاورزی تجاری فضای ارتباطی و باز	دامداری کشاورزی فضای ارتباطی و باز	دامداری ارتباطی (پیچیده و منظم منظم)	سکونتگاهی- تجاری درونی و بسته (پیچیده و نامنظم منظم)	دفاعی و سکونتگاهی درونی و بسته (پیچیده و منظم)	عملکرد و شبکه دسترسی
تقویت هویت و حس مکانی	مساجد میادین لبه‌ها / شانه و گره‌ها فضای سبز (نخلستان)	بر هم زدن نظم و ساختار بافت تاریخی	تدافعی نظامی	ارتباطی دامداری	تدافعی نظامی	معبد آتشکده	ویژگیهای بصری و نشانه‌های شهری

از دوره پهلوی، بویژه پهلوی دوم (۱۳۲۰ ه.ش.) تغییرات اساسی، همانند سایر شهرهای کشور در شهر گله‌دار (۱۳۴۰ ه.ق.) صورت گرفت. در این دوره شهر گله‌دار، بعنوان مرکز ثقل منطقه (خدمات‌دهی و بازار) در دهه‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۷۰ بشمار آمده است.

افزایش محدوده شهر گله‌دار (گسترش افقی/اسپرال) مربوط به دهه ۷۰ ش. بعد است که فرم شهری، بصورت پراکنش و گستردگی شهری (توسعه کم‌تراکم) باتوجه به نرخ رشد جمعیت شهر ۹۰۱۸ در سال ۱۳۶۵ ش. است. وسعت شهر، طی دوره تاریخی ۳۰ ساله انقلاب اسلامی، به بیش از ۱۲۰۰ هکتار رسیده که ناشی از گسترش توسعه منطقه مسکونی کم‌تراکم جنوب و غرب شهر و گسترش توسعه غیرمسکونی (مسیرهای ارتباطی) است. بر این اساس زمینهای با قابلیت توسعه فیزیکی در شهر متناسب با تراکم شهری نبوده و گسترش شهر بیش از حجم جمعیتی است. وجود زمینهای خالی در بخشهای مختلف درون شهر و عدم پیوستگی بین فضاها تعیین‌کننده ساختار فیزیکی توسعه شهر و گونه‌شناسی^۲ آن است.

مکان‌گزینی هسته‌های تاریخی شهر، بعنوان مقر شهر در رابطه با عوارض جغرافیایی محلی و شرایط طبیعی (محیطی) بوده است. بنابراین شرایط توپوگرافی (موقع) و شرایط جغرافیایی (موضع)، به‌مراه تغییرات کالبدی شهر (شرایط کنونی و آینده شهر) و دگرگونی کالبدی فیزیکی شهر در دوره جمهوری اسلامی، با گسترش شیوه زندگی شهری، منجر به شکل و الگوی نیمه‌گسترده و شطرنجی در ساخت شهر گله‌دار شده است. بافت شهر گله‌دار و خانه‌ها، به تبع شرایط محیطی (هیدروژئومورفولوژی)، بصورت بافت فشرده در بخش قدیمی (هسته دوم و هسته سوم) است. در مقابل در بافت جدید، نظم خاص و بافت هندسی، نسبت به شرایط محیطی غالب شده که علاوه بر تضاد مورفولوژی بافت فشرده و نامنظم در بخش قدیمی و مورفولوژی گسسته و منظم در بخشهای جدید و نوساخت شهر، در پراکندگی و

ویژگی ساخت فضایی امروز شهر گله‌دار، بصورت رشد و توسعه پراکنده (افقی) است. از اینرو نحوه شکل‌گیری، استقرار و گسترش شهر از عوامل طبیعی و محیطی (توپوگرافی و هیدروولوژی)، بیش از عوامل اقلیمی (درجه حرارت، رطوبت و...) تأثیر پذیرفته است. با توجه به این نکته میتوان در توسعه آینده شهر، مواردی، مانند شیب طبیعی کنار رودخانه، امکان هدایت آبهای سطحی در بافت قدیمی بطرف مسیل را، بعنوان یک کانال طبیعی با در نظر گرفتن جنس زمین و نحوه استقرار و مکان‌گزینی بافت مسکونی قدیمی استفاده کرد.

ساختار کالبدی شهر (عناصر اصلی طبیعی، مصنوعی و فعالیتها در فضاهای شهری) در سه‌مبحث استخوان‌بندی محله‌های مسکونی و پیرامون آن (فضاهای تجاری- شبکه ارتباطی)، مزارع حواشی محله‌های مسکونی و اراضی بایر اطراف آن و روابط این سه‌بخش، در دو الگوی سنتی و الگوی جدید (مدرن) شهر گله‌دار مورد تحلیل قرار گرفته است. نتایج نشان‌دهنده این موضوع است که عنصر اصلی کاربری تجاری، بصورت هسته‌یی- خطی در یک محور ارتباطی اصلی (خیابان معلم) در بخش مرکزی شهر قرار گرفته است.

صورت و فرم شهر مبتنی بر محتوا و ایده تعامل انسان و محیط طبیعی بوجود آمده است که شکل و کلیت قابل‌رؤیت شهر (گشتالت) محله‌ها و فضاهای شهری و هسته‌های مختلف در زمانهای مختلف، باتوجه به این رویکرد، شکل گرفته و در واقع ساختار سنتی، نشان‌دهنده ساختار فضایی شهر، بر اساس منابع ساختار محیطی و طبیعی بوده است. تغییرات ساختار فضایی شهر، بخصوص گسترش شهر بسمت اراضی کشاورزی در سمت شمال شهر و در سمت شرقی و غربی، در ساختار کلی شهر گله‌دار، جدایی‌گزینی فضایی هسته‌های جدید، بدون توجه به هسته قدیمی‌تر و متروک‌شدن هسته قدیمی را موجب شده است.

توصیف ساختار و شکل‌شناسی شهری^۱، بر حسب ویژگیهای مختلف دوره‌های زمانی، بدین‌صورت است که

و موقع مطلق شهر و نظام (ساخت) داخلی است. همچنین ماهیت و الگوها در حوزه کاربری زمین شهری (محیط انسان ساخت/محیط فیزیکی شهر)، متأثر از عوامل هیدروژئومورفولوژیکی در ساخت و مورفولوژی (شکل گیری و تکامل)، در طی زمان مبتنی بر ساخت طبیعی شهر و تئوری رشد از درون شهر (محلی) است.

فضای شهری یکی از عناصر ساختار فضایی (بافت، کالبد و شبکه ارتباطی) که نقش هماهنگ کننده در ساختار فیزیکی شهر، بین بافت کالبدی مناطق مسکونی و شبکه ارتباطی دارد، در شهر گله دار با توجه به تقسیمات کالبدی و نظم داخلی شهر بر مبنای رودخانه های موقت شهر، شکل گرفته و وضعیت کالبدی شهر را بوجود آورده است.

هیدروژئومورفولوژی، بصورت کلی و ترکیبی بدینگونه است که مسیلهای شهر، با تبعیت از شیب زمین و روانابهای جاری در شهر، منجر به شکل گیری حوضه آبخیز مصنوعی

انفضال فضایی ساخت و سیمای شهر نیز اثر گذار بوده است.

مهمترین عامل تأثیرگذار در مورفولوژی شهر گله دار، زیرساخت مکانی و نشستگاه شهر است که در واقع عوامل طبیعی در ساخت، بافت و شکل پذیری (روند توسعه) شهر مؤثر بوده است.

مورفولوژی بافت شهر (نقشه و طرح) گله دار، بر حسب رشد فضایی شهر، تابع تداوم و تسلسل بوده است. از اینرو ساختار فضایی شهر، بر اساس محیط گرایی بوده و پیوند تاریخی شهر در ارتباط با شرایط طبیعی بر نظام فضایی، پراکندگی مکانهای شهر و نظام داخلی شهر مؤثر بوده است. بنابراین ساختار شهر گله دار از مکان طبیعی خود، تأثیر پذیرفته و بافت و ساختار کالبدی گسسته در آن، ناشی از رودخانه های موقت صورت گرفته است.

بررسی جغرافیای تاریخی شهر گله دار، بیانگر نظام فضایی

(شکل ۲). تأثیرات هیدروژئومورفولوژی بر توسعه و ساختار فضایی شهر گله دار (نگارندگان، ۱۳۹۴).

قدیمی از نظر دسترسی از نظم خاصی برخوردار نیست و در اصل دارای عرض بسیار کمی است که باعث عدم سرویس‌دهی مناسب از نظر خدمات‌دهی شده است.

در قسمت شرق و جنوب غرب شهر گله‌دار (شهرک فرهنگیان و محله جنوبی دهنو)، بافت شهری با الگوی شهرسازی شطرنجی و مدرن و باز، طراحی شده و دارای شبکه اصلی و دسترسی مناسب و کافی است.

رودخانه‌های شهری و حریم آن، بعنوان یک فضای شهری زائد؛ غیرقابل استفاده؛ ناامن؛ متروکه و بازمانده یکی از عناصر ساختاری و طبیعی شهر، در فراهم کردن منابع زیست محیطی، نقش مؤثری دارد. بر این اساس، میتوان با ایجاد منطقه تفریحی و گردشگری و ایجاد فضای سبز شهری در بخش مرکزی و میانی شهر، بصورت خطی در حاشیه رودخانه‌های موقت شهر (فضای سبز حاشیه‌یی در مرکز شهر)، رودخانه‌های شهر را از حالت خاموشی به رودخانه‌یی زنده و پویا تبدیل کرد.

نتیجه‌گیری

ساخت و توسعه شهرها، بیانگر نحوه تعامل و روابط متقابل انسان و طبیعت، در طول تاریخ حیات بشر در محیط است. دگرگونی، تغییر و تحولات ساخت و مورفولوژی شهرهای فلات ایران، بطور عمومی تابع سیستم‌های سیاسی اجتماعی (حکومت)، شرایط فرهنگی و اقتصادی، عوامل اقلیمی و بهره‌گیری از منابع طبیعی در جهت پاسخگویی به نیازهای ساکنین بوده است.

ساخت و شکل‌گیری شهر گله‌دار، بر اساس دسترسی به آب و دامداری شکل گرفته و عامل یک‌جانشینی (مسکن ثابت) کوچ‌نشینان دامدار، مبتنی بر رودخانه‌های موقت (وجود آب و زمین و خاک مناسب)، در ۴۰۰ سال پیش بوده است.

ویژگی خاص مقر شهر گله‌دار و مورفولوژی ساخت آن (نشستگاه و بافت شهری) نشان میدهد که شرایط رودخانه‌یی

(شبکه درختی) شده است؛ اما اقلیم، کمترین تأثیر را در ساخت شهر دارد؛ ولی امروزه در ساخت شهر گله‌دار، شیروانی (مخصوص مناطقی که بارش زیاد دارد) برای کاهش جذب گرما بر روی پشت بام‌های ایزوگام شده، مورد استفاده قرار میگیرد.

با مرور متون نوشتاری و تصویری شهر گله‌دار، برداشتهای میدانی، تحلیل نقشه‌ها و تلفیق داده‌های مرتبط با مشخصه‌های طبیعی از جمله هیدروولوژی (سطحی و زیرزمینی)، ژئومورفولوژی و مشخصه‌های توسعه فیزیکی شهر، نحوه انطباق و ارتباط، بین بستر طبیعی و توسعه فیزیکی شهر، منجر به شکل‌گیری ساختار شهر، مبتنی بر هیدروژئومورفولوژی، تغییرات ساختار فضایی شهر و محلات (هسته‌ها) شده است (شکل ۲). ساختار محیط فضایی-کالبدی شهر گله‌دار، بصورت منحصراً بفرده، وابسته به بستر طبیعی منطقه است که حاصل شکل خاص حوضه‌های آبریز و آبخوانهای بالادست، هیدروولوژی و ژئومورفولوژی شهر است. مورفولوژی شهر بر مبنای رودخانه‌های موقت (آب)، بیانگر کارکرد اقتصادی با تأکید بر کشاورزی (سیستم آبیاری) است.

فضای جغرافیایی و چشم‌انداز جغرافیایی شهر گله‌دار (محیط ساخته شده) از شرایط محیطی-طبیعی، بویژه رودخانه‌های موقت تأثیر پذیرفته است. عامل اصلی در ساخت شهر گله‌دار هیدروولوژی و ژئومورفولوژی بوده که این دو عامل مشخصه‌های کالبدی، شکل، ساخت و ریخت‌شناسی شهر را بوجود آورده‌اند.

ویژگیهای فیزیکی -کالبدی شهر^۱ با توجه به تغییر و تحول شهر و در نظر گرفتن خیابانهای اصلی و فرعی^۲ و همچنین کم‌عرضی آنها، در هسته دوم و سوم شهر بافت نیمه روستایی دارد. زمینهای خالی و بدون استفاده و وجود فضای باز در سمت جنوب و جنوب شرق، موجب شکل‌گیری بافتهای جدیدی در سمت جنوب غربی شهر و در حاشیه رودخانه قلعه شده است. بطور کلی بافت شهر، در بخشهای

۱. Form (شکل و ساختار شهر).

2. Major & Minor.

(تجاری/مسائل و مشکلات آموشد). بنابراین توسعه کالبدی و فضای شهری و نیز چگونگی جای‌گیری محلات مسکونی در کل شهر، نشان‌دهنده تفاوت ساختارهای مختلف شهری و مناطق مسکونی و توسعه پراکنده شهر است. این عامل موجب شکل‌گیری ساختار فضایی گسسته، رشد و پراکندگی فضایی بخش مسکونی شهر گله‌دار شده است.

بطورکلی نقش و تأثیر رودخانه‌های «گیلون» (گیلان) و «هورو» (هرو)، در شکل‌گیری و ساختار شهر گله‌دار بدین‌صورت است: ایجاد شهر در دوره‌های تاریخی مختلف، گونه‌های مکانی متفاوت بوده است؛ زیرا هسته اولیه، تاریخی و فضای زیستی و سکونتی به نسبت کوچک شهر قبل از اسلام، خارج از محدوده میانی بین دو رودخانه (تمب پدو) و در شکل‌گیری مجدد شهر، در زمان صفویه، توسط ملا فریدون خان (نظام ایلی و تسلط بر شهر)، به‌مراه زندگی یهودیان در حوزه میانی بین دو رودخانه بوده است. از اواخر دوره قاجار به بعد شهر بر پایه کارکردهای سیاسی و نظامی وابسته به حکومت توسعه یافته است. بنابراین، شکل‌گیری شهر در دوره‌های مختلف، بصورت گسسته و منفصل بوده که همین عامل در توسعه شهر در هر دوره تاریخی نیز بصورت توسعه منفصل و گسسته و در دوره حاضر نیز (توسعه پراکنده و جهشی محلات و شهرکهای تازه تأسیس/دهنو-هورمه، فرهنگیان، گلدشت) مؤثر بوده است.

دوره‌های طغیان رودخانه‌های قلعه و هورو و میزان آبدهی آن با توسعه سکونت‌گاهی در شهر گله‌دار (اثرات هیدرولوژی بین ساختمان‌سازی و توسعه شهری) در ارتباط بوده است. هیدرولوژی منطقه در شکل‌گیری مکانی هسته‌های شهر، زوال و پراکندگی فضایی آنها مؤثر بوده و در واقع هسته‌های شهر و در نتیجه توسعه شهر، بیانگر نقش و تأثیر هیدرولوژی بر تمدنهای تاریخی منطقه است.

و دشتی‌بودن شهر، سبب پیدایش ساختار فضایی شهر (بر اساس «نظمی هدفمند در کالبد و ساختار بافت شهر در ارتباط با محیط طبیعی» و در مقابل آن «بی‌نظمی پیچیده در کالبد و ساختار بافت شهر») شده است.

عامل اصلی محدودیت‌ساز توسعه فیزیکی/کالبدی شهر گله‌دار، عامل طبیعی- هیدروژئومورفولوژیکی است. فرایندهای مربوط به آبهای سطحی و شیب، مهمترین عامل محدودکننده توسعه شهر گله‌دار است که بیشترین محدودیت در بخش مرکزی، میانی و حوزه پیرامونی بخش مرکزی شهر بشمار میرود. اثرات محدودیت توسعه فیزیکی تنها به بُعد محیطی و طبیعی منحصر نمیشود؛ بلکه ابعاد اقتصادی و اجتماعی را نیز در بر میگیرد.

بر اساس تجزیه و تحلیل متغیرهای محیط طبیعی و محیط مصنوعی در ساخت، گونه، ریخت‌شناسی و شکل شهر (وحدت محیط طبیعی و شهر) بدین‌شکل است که تیپ و مورفولوژی شهر، مطابق مقیاس محیط طبیعی سه رودخانه خطی، در طول زمان فرم شبکه ارتباطی درون شهری (در بخش قدیمی و اولیه شهر)، منطبق بر ساختار محیط طبیعی شهر و پیرامون آن؛ یعنی شبیه شبکه فرعی و ارتباط آن با رودخانه اصلی در حوضه آبریز است.

روابط متقابل میان محیط انسان‌ساخت (محیط فیزیکی و ساختار شهر) و عاملیت محیط طبیعی (رودخانه‌های شهر) و پیوستگی میان این دو، در زمان و فضا، در مکان شهر تبیین شده است.

شکل‌گیری هسته‌های مختلف شهر، بدین‌صورت بوده است: هسته اول شهر، در محدوده «تمب پدو» (متروکه و رها شده) تشکیل شده است که آب رودخانه «هورو» در شکل‌گیری و استقرار آن بی‌تأثیر نبوده است (امیری، ۱۳۸۴: ۲۷). هسته دوم شهر، کنیسه یهودیان (مسکونی متراکم و معابر کم‌عرض) بوده است؛ هسته سوم، قلعه ملا فریدون با رشد غیرطبیعی و نامنسجم و با شکل‌گیری یک هسته اولیه روستایی متراکم و با فشرده‌گی بالا در مرحله پیدایش؛ هسته چهارم، خیابان معلم

منابع فارسی

کتاب

- زمردیان، محمدجعفر؛ کاربرد جغرافیای طبیعی در برنامه‌ریزی شهری و روستایی، تهران: انتشارات پیام نور، چاپ پنجم، ۱۳۸۳.
- شکوئی، حسین؛ اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا (فلسفه‌های محیطی و مکتبهای جغرافیایی)، تهران: مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی و گیاتاشناسی، جلد دوم، چاپ چهارم، ۱۳۸۶.
- _____؛ دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری، تهران: انتشارات سمت، جلد اول، چاپ ۱۱، ۱۳۸۷.
- شیعه، اسماعیل؛ مقدمه‌یی بر مبانی برنامه‌ریزی شهری، تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت، ۱۳۸۲.
- صداقت کیش، جمشید؛ سفرنامه گله‌دار، شیراز: انتشارات ایلاف، ۱۳۸۸.
- عزیزپور، ملکه؛ توان‌سنجی محیط طبیعی و توسعه فیزیکی شهر (الگوی مناسب توسعه شهر تبریز)، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۵.
- مرکز آمار ایران؛ سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سالهای متمادی در شهرستان لامرد و مهر، ۱۳۹۰-۱۳۳۵.
- یمانی، مجتبی؛ موغلی، مرضیه؛ کریمی، هادی؛ «فرسایش خندقی و تأثیر آن بر توسعه سکونتگاهی در بخش لامردشت»، فصلنامه جغرافیای طبیعی، سال چهارم، شماره ۱۲، ۱۳۹۰.
- یمانی، مجتبی؛ موغلی، مرضیه؛ کریمی، هادی؛ «فرسایش خندقی و تأثیر آن بر توسعه سکونتگاهی در بخش لامردشت»، فصلنامه جغرافیای طبیعی، سال چهارم، شماره ۱۲، ۱۳۹۰.

پایان‌نامه

- سالاری سردری، فرضعلی؛ ارزیابی قابلیت دسترسی و کاربرد بهینه فضاهای عمومی در شهر ساحلی عسلویه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، زابل: دانشگاه زابل، ۱۳۸۹.

منابع لاتین

- Hebert, D.T; Geography and the urban environment, John Wiley & Sons, New York, 1982.
- Kaiser Edward, J ;Urban land use planning, University of Illinois press, Chicago, 1998.
- Mashna, Buse Konini phyla; planning the growth of peril urban settlements: use study of mains in Switzerland, 2003.

سایت اینترنتی

- <http://fa.climate.data.org/location/1011028>

مقاله

- امیری، مصیب؛ «بررسی آثار دشتهای پس‌کرانه‌یی خلیج فارس»، در دانشنامه فارس، شیراز: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری فارس، ۱۳۸۴.
- انصاری لاری، احمد؛ نجفی، اسماعیل؛ نوربخش، سیده فاطمه؛ «قابلیتها و محدودیتهای ژئومورفولوژیکی توسعه فیزیکی شهر ایلام»، مجله آمایش محیط، شماره ۱۵، ۱۳۹۰.
- رنجبر، محسن؛ رشیدزاده، معصومه؛ «قابلیتها و محدودیتهای ژئومورفولوژیکی شهرستان اهر و تأثیر آن در پراکنش آبادیها»، فصلنامه جغرافیای طبیعی، سال چهارم، شماره ۱۴، دانشگاه آزاد اسلامی لار، ۱۳۹۰.
- سالاری سردری، فرضعلی؛ نوری، مهدی؛ بیرانوندزاده، مریم؛ «تحلیل امنیت شهر اسلامی با تأکید بر مدیریت محله‌محوری مساجد (مطالعه موردی: شهر گله‌دار)»، در همایش ملی الگوی معماری و شهرسازی اسلامی- ایرانی، مرکز خدمات تخصصی معماری و شهرسازی جهاد دانشگاهی (واحد استان قم)، ۱۳۹۲.